

Hajdú Zoltán

A Kárpát-medence államosodási folyamatainak változásai és történeti földrajzi elemzésük

A Kárpát-medence a korai tudományos koncepciókban kezdetben topográfiai, majd később dominánsan természetiföldrajzi térfogalomként született meg. Az emberi történeti léptékkal hosszú időn keresztül kis mértékben változó – majd az ember természetátalakító tevékenysége révén a 19. századtól egyes elemeiben érdemien átalakuló – földrajzi térbe betelepülő, majd politikai szervezetei formát (államot) alakító társadalmak folyamatosan viszonyultak ehhez a domináns földrajzi feltételrendszerhez.

A medence szállásterületi, téruralmi, államtörténeti folyamatai rendkívül összetettek: népek, államok, birodalmak jelentek meg, és tűntek el. A hosszú történeti folyamatot legalább két (a magyar honfoglalás előtti, a magyarság jelenlétéhez kötött) korszakra kell tagolni. Mindegyik időszakra vonatkozóan lényegi kérdésként vehető fel, hogy az adott nép felismerte-e a medence földrajzi egységét, kísérletet tett-e az egész medencét egységbe foglaló uralmi tér kialakítására.

A magyar katonai, politikai elit a honfoglalástól kezdve fő vonásaiban bizonyíthatóan tisztában volt az ország alapvető területi sajátosságaival: a törzsenkénti letelepedés világos rendje, majd az egyházmegyék központjainak és területeinek a kijelölése, a királyi vármegyék részlegesen rekonstruálható konfigurációja egyértelműen erre vall. Az uralkodók többsége – Szent Istvántól kezdve dokumentálhatóan – személyesen is bejárta, megismerte az ország területének nagy részét.

A magyar uralmi tér, illetve állam területileg többször és jelentősen változott, a területi változásokat belső viszonyok, szomszédsági hatalmi változások, illetve nem egy esetben nagyhatalmi (mongol, török, német, szovjet) mozgások határozták meg.

A kialakuló magyar földrajztudomány, majd történeti földrajz számára (az államismereti irány túlsúlya, illetve az államfejlődés bonyolult történeti reálfolyamatai és a kialakult közjogi felfogások miatt) természetes módon vált kutatási céllá a történetileg változó államterület. Az államterület természeti és földrajzi összefüggéseinek elemzése a történeti folyamatok feltárásához képest megkétszerezte jelentőségét.

A magyar földrajztudomány államterülettel kapcsolatos kutatásai, törekvései és értékítéletei a köztörténeti folyamatok, az államterület helyzete változásának függvényében többször átalakultak. A magyar földrajztudomány a dualizmus időszakában a „birodalmi tudat” egyik érvényesítője és formálója, s emiatt a két világháború között a területi revíziós politika egyik meghatározó tudományos

képviselőjévé vált. 1948 után a magyar földrajztudomány mind oktatási, mind pedig kutatási tekintetben az 1947-ben kialakult magyar államterületre koncentrált, csak kiegészítő jelleggel jelent meg a Kárpát-medence átfogó kutatása.

Az államszocialista korszakban a térszemlélet jelentős részben az 1947-ben létrejött „határok között rekedt”. Ausztria és Jugoszlávia irányában vasfüggöny és aknázár, a többi szomszédos szocialista ország felé a jelentős részben zárt határ (egyfajta szocialista vasfüggöny) jelent meg.

A rendszerváltás után a történeti Magyarország, illetve a Kárpát-medence problematikája ismét erőteljesen megjelent a magyar közgondolkodásban, valamint a tudományos kutatásokban is. Az érdeklődés mögött alapvetően a több évtizedes hallgatás miatt kialakult feszültségek húzódtak meg.

Az európai uniós csatlakozás időszakában, majd azt követően felértékelődtek a határ-menti és az államhatárokon átnyúló kapcsolatok. A különböző pályázatok és fejlesztési programok megteremtették a korábban hátrányos helyzetű területek gyorsabb felzárkózásának lehetőségeit.

A KÁRPÁT-MEDENCE TÉRURALMI ÉS ÁLLAMTÖRTÉNETI FOLYAMATAI A MAGYAR HONFOGLALÁS ELŐTT

A Kárpát-medence esetében a tér története, és a különböző időszakokban megjelenő, kisebb-nagyobb területeken szállásterületet foglaló, téruralmat gyakorló, szervezetett politikai hatalmat (államot) létrehozó népek története részben egybekapcsolódott (az uralom idejére legalább), részben pedig elszakadt egymástól az uralom megszűnése, avagy a népesség elvándorlása után. Ez a sajátos történeti folyamat azzal járt, hogy egészében véve sokkal több nép kötődött valamilyen formában és időszakban a Kárpát-medencéhez, mint ahány etnikum jelenleg szállásterülettel rendelkezik a térségben. A térségben hagyományos „elsőbbégi” és „kizárólagossági” versenynek így valójában sokkal több szereplője lenne, mint ahány közösség ma verseng a különböző kérdéseket illetően.

A magyar honfoglalás előtti szállásterületi, téruralmi, illetve korai államalakulási és fejlődési folyamatokat az alábbiakban fogalmazhatjuk meg:

- a Kárpát-medence benépesülési folyamatai a paleolitikumtól kezdve szervesen egybekapcsolódtak az eurázsiai népességmozgásokkal (az autópálya-építésekkel kapcsolatos régészeti ismeretrobbanás néhány vonatkozásban feltehetően újrírja a korábban megfogalmazott folyamatok egy részét),
- Kr. e. 5000-től kezdve folyamatos lett a népesség természethasznosító- és fokozatosan kiszélesedő módon átalakító jelenléte a medence területének nagy részén,
- Kr. e. 1800 körül megindult egy nagyobb mértékű bevándorlási hullám a medence területére, intenzívebbé vált a térhasználat,

- Kr. e. 550–580 körül nagyobb területekre kiterjedően megjelentek a szkíták,
- Kr. e. 400 körül a kelták szállásterületi nagytérégi rendszerbe vonták a Kárpát-medence szinte egész területét, a földrajzi nevek egy része tőlük származik,
- a Római Birodalom fokozatos behatolásával (Kr. e. 15-től kezdve) kialakult a medence osztott téruralma, a „civilizált nyugat és a barbár kelet” között,
- a rómaiak a dákok legyőzésével, Dacia provincia megszerzésével „u” betű jelleggel uralták a medence nagy részét,
- a Kr. u. 4. század szinte egésze a medencei uralomért folyó küzdelem Róma és a „barbárok” (markomannok, szarmaták, jazigok, kvádok, gepidák, gótok, vandálok, hunok, alánok stb.) között, melynek eredményeként a római hatalom fokozatosan gyengült, majd véglegesen kiszorult a Kárpát-medencéből,
- az „ázsiaiak téruralma” dominánssá vált a medence területeinek egyes részein, majd egészén,
- 425-től a Kárpát-medence az eurázsiai jellegű Hun Birodalom uralmi központja, mely 453-ban, Attila halála után darabokra hullott,
- germán népek (keleti gótok, gepidák, longobárdok) „átvonuló küzdelme” a medence részleges uralmáért csak időszakos sikerrel járt,
- 568-tól 796/805-ig az avarok csaknem a medence egészére kiterjedően stabil politikai téruralmat hoztak létre,
- a Frank Birodalom legyőzte az avarokat, peremterületi uralmat alakított ki a Dunántúl nyugati területein,
- a 9. század elejétől szláv és bolgár osztott szállásterület és téruralom alakult ki a medence nyugati, illetve keleti részein.

A rövid felsorolásból kiderül, hogy az alapkérdés a következő módon jelent meg hosszú időn keresztül:

- a medence elkülönült, többes belső szállásterületi „használata”,
- a térség részben osztott, szervezett politikai uralma,
- a medence külső birtoklása, beillesztve egy nagyobb birodalom keretei közé,
- a medencére támaszkodó szállásterület és politikai uralmi egység.

A korai időszakra nézve egyértelműen azt kell megfogalmaznunk, hogy a medence egészét (és csak azt) integráló hatalmi tér csak kivételesen, és időszakilag jött létre. A Kárpát-medence folyamatai beilleszkedtek az eurázsiai, illetve a szélesebb európai térség demográfiai, hatalmi változásaiba.

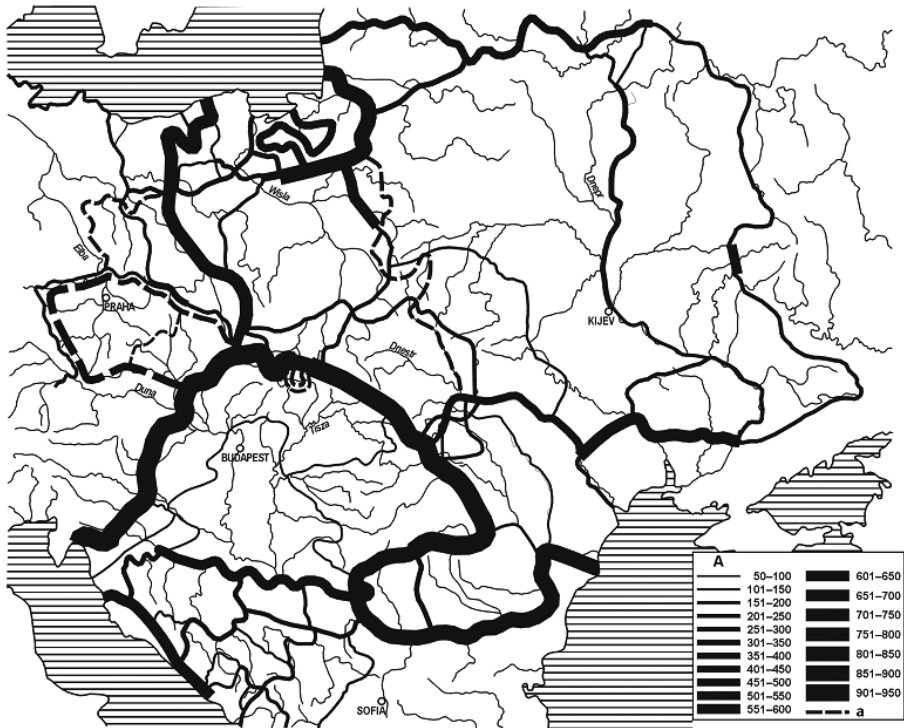
A „MAGYAR KORSZAK” ÁLLAMFEJLŐDÉSI FORDULÓPONTJAI 1918-IG

Európa, illetve a közép-európai nagyrégió történelmét szemlélve azt látjuk, hogy nagyon alacsony azoknak a területeknek az aránya, melyek kizárólag egyetlen állami szuverenitás alatt éltek meg történetüket, illetve történetük nagyobb részét. A tér szinte minden egyes darabjához több nép történeti kapcsolata, attitűdje, nosztalgiája, egyes esetekben nyilvánosan megfogalmazott területi igénye társult.

A határok gyakori változása miatt (1. ábra) és a feudalizmus dinasztikus és bonyolult függőségi viszonyai következtében a térségben rendkívül összetettek a történeti-közjogi kapcsolatok. A feudalizmus évszázadaiban egy ideig (a koronák gyakori közös bírása révén) szinte minden terület „ura és szolgája” is volt valamelyik szomszédjának. Ezért történetileg, gazdaságilag, politikailag és érzelmileg is nehéz és bonyolult a területi kérdések történeti elemzése ebben a térségben.

1. ábra

Az államhatárok állandósága Közép-Európában, 850–1918

Forrás: Rónai 1945.

A magyar állam szomszédsági környezete a nagyrégió általános fejlődési tendenciáinak megfelelően történetileg folyamatosan változott és újrendeződött (1. táblázat). A változások egyik meghatározó mozgató tartalma és eleme, hogy története folyamán a magyar államnak mindenkor volt nagyhatalmi, esetenként világhatalmi szomszédsága. A hatalmi szomszédsággal való történeti együttéléstől fakadt az államhatárok gyakori változása. Közép-Európa államtörténete egyik meghatározó sajátossága, hogy a térség államai a „hatalmi libikóka” állásától függően térbelileg is gyakran és jelentősen változtak. A térség államhatár-állandósága történetileg relatív, bár egyes határszakaszok stabilitása szembetűnő.

1. táblázat

A mindenkori Magyarország szomszédsági környezete, 950–1914

Politikai térképződmény	950	1015	1100	1200	1270	1360	1400	1519	1648	1715	1740	1795	1815	1878	1914
Német Birodalom – Ausztria	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Lengyelország	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+				
Halics – Lodóméria	+	+													
Oroszország	+	+	+	+	+							+	+	+	+
Besenyők	+	+													
Bulgária	+			+	+	+									
Szerbia	+			+	+	+	+							+	+
Horvátország	+	+	+												
Kelet-római Birodalom		+	+				+								
Kunország			+												
Tatár Birodalom				+											
Havasalföld					+	+	+								
Moldva						+	+								
Albánia							+								
Török Birodalom								+	+	+	+	+	+		
Velencei Köztársaság								+		+	+	+	+		
Erdélyi Fejedelemség									+						
Románia														+	+
Bosznia-Hercegovina														+	+

Forrás: Halász A. 1936 alapján Hajdú Z. (szerk.)

Az államtér változásai 1526-ig, a független magyar állam bukásáig

A magyarok feltehetően 862-ben jelentek meg először katonai erővel a Kárpát-medence területén, mégpedig „szövetségesi feladatok teljesítése” céljából. Ez azzal járt, hogy az egész nagytérség etnikai, politikai, hatalmi és földrajzi viszonyairól érdemi ismereteket szereztek. 892-ben ismét a keleti frank szövetségesek „hívására” rombolták a Nagy Morva Birodalmat.

895-től megkezdődött a honfoglalás, melynek során az ázsiai jellegű kettős fejedelmi törzsszövetségi struktúrával rendelkező magyarság politikai szervezeti struktúráját fokozatosan „áttelepítette” a Kárpát-medence területére. Az új hazában szervezeten, tudatosan, törzsenként befelé integrálódóan, kifelé pedig elkülönülve települt le.

A honfoglalással a magyarság új földrajzi, szállásterületi környezetbe, valamint etnikai, politikai szomszédsági viszonyok került. Az új hazában a politikai és hatalmi erő kifejtés sajátos elemét jelentették a 899–970 közötti kalandozások. Ezek során a magyarság megismerte a szélesebb értelemben vett környezetének szinte minden hatalmi képződményét, s legtöbbször beavatkozott a közöttük lévő konfliktusokba.

A honfoglalástól kezdve a szállásterület, a téruralom, majd a törzsszövetségi rendszer folyamatosan kiterjed a medence alacsonyabb fekvésű térségeire, úgy, hogy a külső teret tudatosan elválasztják az „idegenektől”, létrehozzák a mélysegileg tagolt, védelmi jellegű gyepűrendszert. A gyepűrendszer területi struktúráját tekintve nyugati határaink mentén a leginkább ismert, s itt lehet tetten érni azt a folyamatot is adatok alapján a legpontosabban, ahogyan a sávós elhatárolódás vonalas államhatárrá alakul át.¹

A korszakot hagyományosan két időszakra (Árpád-kor, vegyes-házi választott királyok kora) tagolja a magyar történettudomány. Az államtér története szempontjából a tekintetben releváns e tagolás, hogy a „nemzeti monarchia” a megszerzett területeket „saját koronájához” csatolta, és az Árpád-ház kihalása után a magyar trónért versengő dinasztiák esetében már felvetődött a címek és területek kezelésének mikéntje és közjogi mibenléte kérdése.

Az európai keresztény közösségbe beilleszkedő új magyar királyság is eltérő politikát folytatott a különböző stratégiai irányokba:

- A honfoglalás után a magyar törzsek Nyugat-Európa felé jelentős katonai erő kifejtésre voltak képesek, majd erő kifejtésük hatóköre fokozatosan csökkent. (Ez leginkább a nyugati országhatárok visszavonásában követhető nyomon: a határ 913-ban az Enns, 1031-ben a Fichta és a Thaya, 1043-ben a Lajta és a Morva lett.) A magyar állam nyugat felé egyrészt az együttműködés szálait építette, hatalmilag azonban fokozatosan egyre inkább védekező pozícióba kényszerült.

¹ Kring 1934; Kalmár é. n.

- Az északi, vagy lengyel politika viszonylag békés, jóllehet a lengyel uralkodók kísérletet tettek a Morva- és a Vág-völgyének megszerzésére (1003–1018). Az északi stratégiai irányban az együttműködés és a rivalizálás egyaránt jelen volt, de hosszabb időszakot tekintve inkább a békés együtt és egymás mellett élés tekinthető a meghatározónak.
- A megalakuló magyar keresztény királyság északkelet felé inkább támadó, erejét érvényesítő képződmény, de igazán tartós hódításokat a Kárpáton túl nem ért el, mindössze a szláv fejedelemségek belső trónviszályaiba beavatkozva könyvelhetett el viszonylagos sikereket. Halics és Lodomeria elfoglalása mindig csak időszakos, helyzetük csak rövid ideig tekinthető stabilnak, bár a magyar uralkodók a két terület „tulajdonjogát” felveszik uralkodói címeik sorába.
- A keleti stratégiai irányba kifejtett törekvések több rétegűek. Erdély 1002-ben került egyértelműen István uralma alá, amikor az erdélyi Gyulát legyőzte, s ettől kezdve egyfajta sajátos kapcsolt rész jellege volt Erdélynek. Az erdélyi vajda az uralkodó kinevezettje, s személyes képviselője a területen. Az etnikai betelepítésekkel (szászok) és betelepülésekkel (románok) Erdély sok tekintetben sajátossá vált.
- A déli irány és határ kezdetektől a legnyitottabb, legbizonytalanabb és leginkább problematikus. 1136-ban Bosznia és Ráma meghódítása jelezte a magyar törekvéseket. III. Béla a bizánci politika eszközeit is felhasználva teremtette meg, illetve stabilizálta a „Magyar Birodalmat”, fogadtatta el azt a korabeli Európa egyik jelentős hatalmaként, ha nem is igazi nagyhatalmaként. A déli stratégiai irányban utódai is folytatták a terjeszkedést, 1202-ben Imre felvette a „Szerbia királya” címet is.

A kor értékrendje szerint a legsikeresebb a délnyugati stratégiai irányba kifejtett tevékenység. Magyarország Szent László, majd Könyves Kálmán uralkodásától kezdve a délnyugati stratégiai irányban kifejezetten területszerző politikát folytatott, s megkezdődött a kor szokásainak és nemzetközileg elfogadott technikájának érvényesítése mellett a királyi címek, illetve az uralmi terület bővítése. 1089-ben Szlavónia, 1091-ben Horvátország került a magyar korona uralma alá, úgy, hogy Kálmán 1102-ben felvette a „Horvátország királya” címet. 1105-től megkezdődött Dalmácia meghódítása, s a terület feletti uralomért folyó, több évszázados váltakozó sikerű és szereposztású küzdelem. A magyar–horvát kapcsolatok folyamatosan közjogi kérdésként vetődtek fel az együttélés évszázadaiban, sőt majd a felbomlás időszakában is.²

IV. Béla az 1241-es tatárjárás vérvésztésége ellenére újratemtette a térségen belüli magyar hatalmi alapállást, s megszilárdította a kapcsolt részek függő helyzetét, sőt a havaselvei hadjáratok után felvette a „Kúnország királya” címet is; 1255-ben „Bolgárország királya” lett.

² Bajza 1925; Cholnoky é. n./a, Cholnoky é. n./b; Szabó 1945; Szekfű 1917.

A „nemzeti monarchia” utolsó évében (1301) a magyar uralkodó címe (Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Ráma, Szerbia, Galícia, Lodoméria, Kúnország és Bolgárország királya) kifejezte a korábbi hódításokat, de a történetileg kialakult feudális uralkodói cím és a reálisan birtokolt tér már részben elvált egymástól.

A korszak politikai, katonai és tudományos elitje jól ismerte az ország területét (erről tanúskodik Anonymus munkája) és környezetének hatalmi, területi, politikai viszonyait. (Ha megnézzük a *Magyar Törvénytár* országhatárok bejárására, helyreállítására vonatkozó törvényeit, akkor azt látjuk, hogy az Árpád-korban már egyértelmű országhatár-fogalom létezett.) Ha nem is érthetünk egyet Baráth Tibor felfogásával, hogy az államépítésnek a korai szakasztól egységes filozófiája volt,³ de az nyilvánvaló, hogy egyfajta tudatos geopolitikai gondolkodás tetten érhető a területi folyamatokban és hatalmi törekvésekben.

A másik kérdés, amely figyelmet érdemel Baráth Tibor megközelítésében, az a Kárpáttér államtípusainak a tartóssága és a medence-kitöltés kapcsolata (medenceállam, nagyhatalmak peremszervezetei, tiszta peremállam). Az olyan állam volt történetileg a legstabilabb és legtartósabb, mely a medence egészére, és lényegében csak arra támaszkodott.

A „vegyes-házi királyok kora” (1301–1526) a tértörténet és közjogi felfogás szempontjából azért érdekes és érdemleges, mert az Árpád-ház, mint „nemzeti dinasztia” alatt az Árpád-házi uralkodóhoz és a magyar koronához rendelődtek a különböző területek, s így a feudális függések rendszere viszonylag egységes tartalmat kapott. Az 1526-ig tartó periódusban a „koronák közös bírása” már egyszerre dinasztikus és „modern birodalomépítési törekvéseket” is hordozott.⁴ Mindegyik dinasztia más államszervezési gyakorlatot, eltérő érdekérvényesítési irányt, gazdaságpolitikát stb. hozott a magyar folyamatokba.

Az Anjouk hatalmuk országon belüli megszilárdítása után részben folytatták a délnyugati stratégiai irányban az évszázados „nemzeti politikát”, s a Velencével való küzdelmükben a dinasztikus és a térpolitika egyaránt megjelent. A Nápoly irányába folytatott politika dinasztikus jellegű, míg a Tengeremellék megtartásában már megjelenik a geopolitikai elem, a tengeri kijárat szükségességének a felismerése is. A magyar–lengyel perszonálunió nem járt a két terület erőforrásainak egyesítésével, valójában csak Nagy Lajos személyére szabott kapcsolat volt. A török hódítással az 1375-ös évtől kezdve a délkeleti hűbéres tartományok ütközőzónává váltak Nagy Lajos „három tenger mosta” birodalma és a Török Birodalom között.⁵

A 15. század egésze a magyar állam szempontjából a változó eredményű, de stratégiai győzelemmel és vereséggel nem járó küzdelem a törökkel. Zsigmond látványos nemzetközi pályafutása és rangszerzése (Német-római Birodalom császára) nem járt közvetlen eredménnyel a török elleni harcokban.

³ Baráth 1943; Czirbusz 1902, 1919.

⁴ Herczegh 1987; Bátky–Kogutowicz 1921, 1925.

⁵ Miskolczi 1923.

Az államtér és az uralmi tér szempontjából rendkívül fontos elem az ún. „elzálogosítási ügyek”. A mindenkori uralkodó hatalma megszerzése vagy megtartása, anyagi erőforrások szerzése céljából az ország egy-egy részét, várát idegen államok zálogába adta. A 16 szepesi város lengyel zálogba került (1412), s mint ilyeneket az ország részének tekintették ugyan, de nem tekintették magyar közigazgatás alatt álló területnek. (Az 1720-as összeírás alkalmából nem is vették számba őket. A zálogba adott városok 1772-ben kerültek vissza a magyar koronához.⁶

Mátyás rövid ideig tartó tudatos, erőkoncentráló uralma és politikája látványos területi hódításokat hoz nyugaton, de tevékenysége a déli területeken korántsem annyira tudatos és eredményes. Mátyás „személyhez kötött” Magyar Birodalma (Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország, Ráma, Szerbia, Galícia, Lodomeria, Kúnország, és Bulgária királya, Szilézia és Luxemburg hercege, Morvaország és Lausitz örgrófja) rövid életű volt, nem vált szerves politikai-uralmi térré. (A magyar nemesség megkísérelte Mátyás hódításainak egy részét a „korona birtokában” tartani a későbbiekben is, ezért II. Ulászlót kötelezte arra, hogy Morvaország, Szilézia és Lausitz az ország koronájától el nem idegenítendő (vö. 1492. 4. tc.).

A „vegyesházi-királyok” korszakának igazi nagy kérdése lényegében az volt, hogy Közép-Európa mely uralkodó háza fogja egyesíteni az erőforrásokat és koronákat, hol alakul ki (Bécs, Buda, Prága, Krakkó) a térség meghatározó politikai, gazdasági, szellemi és hatalmi erőközpontja.

Werböczy *Hármaskönyve* (első kiadása 1517-ben jelent meg) mindenre kiterjedően lerakta a magyar nemesi jogszemlélet és szokásjog alapjait. II. Ulászló címeiként megismételte a Mátyásnál már említett területeket és szóhasználatában „egész Magyarországon és az ebbe bekebelezett tartományokban és alája vetett részekben” mindvégig érzékeltette a területi struktúra összetett, birodalmi jellegét. Werböczyvel felgyorsult a „Szentkorona eszme” intézményesülése, bár elemeiben az jóval korábbi időszakra visszavezethető.⁷

Lázár deák térképének megszületése egyértelműen azt jelezte, hogy megvolt az országban az igény, hogy ne csak verbálisan, de térképileg megjelenítve is továbbörökítsék az ország területi struktúrájának tudatát, ismeretét.

A megosztott kárpát-medencei államtér problémái (1526–1699)

A török balkáni előrenyomulásával Magyarország fokozatosan elveszítette észak-balkáni befolyási övezetét, illetve a bánágok kiépített, mélységi jellegű ütköző területeit, az ország nagy része, majd szinte egésze vált nagyhatalmi, illetve világhatalmi konfliktus- és ütközőterületté.

⁶ Tomcsányi 1942.

⁷ Eckhart 1941.

Nándorfehérvár (Belgrád) és északi előterének elfoglalásával (1521) a török lényegében belépett a Kárpát-medencébe. Az 1526-os mohácsi csatavesztés után meginduló folyamatok (az ország két, majd három részre szakadása) részben a belső megosztottságok, részben pedig a külső – török, Habsburg – törekvések függvényében alakultak.

A magyar szellemi elit országgképéről (országismeretéről) Oláh Miklós püspök Brüsszelben írt munkája alapján alkothatunk képet.⁸ Egészében véve az ország egyházi, politikai, katonai elitje tisztában volt az ország területi jellegzetességeivel, a nagy folyók általi makro-területi tagoltságával. A politikai elit a maga döntéseit feltehetően az ország belső területi struktúrájának ismeretében hozhatta meg.

Az országon belül a politikai uralmi területek az 1540-es évektől kezdve folyamatos mozgásban voltak, a korszak nagy részében a hódoltsági területek terjeszkedése volt a jellemző, majd a korszak végén rövid idő alatt felszámolták a török medencebelső területi uralmát.

A kereszténység és az iszlám, a török és Habsburg hatalom közötti küzdelemben a Kárpát-medence középső és déli területei, és a magyarság szállásterületének magterülete szenvedte el a legnagyobb emberi és anyagi veszteségeket. A másfél évszázados küzdelem időszakában egyszerre jelent meg a bizonytalanság szinte a politikai, gazdasági, társadalmi, vallási stb. struktúrák minden elemében.

A török sikertelen bécsi támadása után megindult az ország felszabadítása, 1686-ban visszafoglalták Budát, majd 1699-ben a karlócai békében rögzítve (a Maros-Tisza köze kivételével) felszabadult az anyaország területe. A Kárpát-medence déli szegélye török uralom alatt maradt. (A Magyar Királyság teljes területének felszabadítása majd csak 1718-ban fejeződött be, s nyert nemzetközi megerősítést a pozsareváci békével.) A megosztott államtér és a török elleni hosszú és véres küzdelem a magyarság nagyfokú etnikai, gazdasági, politikai meggyengülésével járt. Ennek az időszaknak azonban volt egy pozitív hozadéka, a törökkel szembeni küzdelem erősítette a nemzeti identitást.

A Habsburg hatalmi térbe integrált magyar államtér (1699–1918)

A török alóli felszabadító háború után a Habsburgok az ország történeti területi struktúráját nem állították helyre. A bécsi udvar saját érdekű gazdaság-, népeség- és térpolitikát érvényesített, s a felszabadított területeket mint „új szerzeményeket” tekintették. A kor legsajátosabb térképződménye a közvetlenül a Haditanács alá tartozó Katonai Határőrvidék létrehozása volt az ország teljes déli határvonalai mentén.

Az igazi kérdés az volt, hogy Magyarországot sikerül-e beilleszteni az egységes Habsburg Birodalomba, avagy önálló „részbirodalmi képződmény” maradhat-e. A magyar nemesség (bár a Buda felszabadítása okán érzett hálából elismerte

⁸ Oláh 1985.

a Habsburg-ház férfiági örökösödési jogát a magyar koronára) folyamatosan ragaszkodott az ország alkotmányos és területi egységéhez, de ezt csak részben tudta érvényesíteni. Erdély önálló fejedelemségként, majd nagyfejedelemségként (1765) közvetlenül, s nem a Magyar Királyságon keresztül kapcsolódott a birodalmi központhoz.

A beintegrálás konfliktusokhoz vezetett, amelynek csúcsa a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) volt. Az önálló magyar államiság megteremtése (a Habsburg-ház trónfosztása – 1707) nem illeszkedett be szervesen a korabeli európai hatalmi folyamatokba, így nem járhatott sikerrel.

Az 1720/21-es összeírások egy szétdarabolt történeti államterületet regisztráltak: anyaország, az anyaországhoz tartozó katonai uralom alatt álló területek, az önálló Erdélyi Fejedelemség, Horvát-Szlavonország és a hozzá tartozó Katonai Határőrvidék.⁹ Az 1722–23-ban (Magyarországon, illetve Erdélyben elfogadott) Pragmatica Sanctio (női örökösödési jog elismerése) egyrészt biztosította Habsburg Birodalom egybentartásának közjogi lehetőségeit, másrészt megteremtette a részben autonóm belső magyar kormányzás feltételeit is. (Az időszak a „területi visszatérések” korszaka: 1772 – a 16 szeptemberi város visszakerülése, 1778 – Bánság, 1779 – Fiume és kerülete.)

A felvilágosodás, a nemzeti ébredési mozgalmak, a köztársasági eszme politikai megjelenése érdemi politikai mozgásokkal járt Magyarországon. A felvilágosult abszolutizmus – különösen II. József – a birodalom racionalizálása és egybentartása érdekében jelentős reformokat indított el, ugyanakkor jelentős részben „szemben menetelt” a korszakkal.

1791 már jelezte a magyarság és az országban élő nemzetiségek új típusú politikai megnyilvánulásait, „ébredési mozgalmait” (szerb kongresszus Temesváron, az erdélyi románok kérvénye). Az 1794. évi Martinovics-féle összeesküvésrel a francia forradalom hatásaként a köztársasági eszme erőteljesen megjelent az országban, de a mozgalomnak még nagyobb hatása volt a tekintetben, hogy politikai és alkotmánytervi szinten megjelent a nemzetiségek területi és kollektív jogainak elismerésére való törekvés is.

A magyar földrajztudomány a 18. századtól kezdve a legtöbb tekintetben követte a nemzetközi fejlődési tendenciákat. Bél Mátyás (1684–1749) a hazai történeti földrajz megalapítója, az ország földrajzi szemléletének első megfogalmazója. 1735-ben megjelent *Notitia* című művében fektetette le az ország közjogi szemléletének és regionális felosztásának és tárgyalásának alapjait.¹⁰ A több kiadásban megjelent *Compendium* c. művében¹¹ az általános részben a történeti-közjogi terület felsorolása (Croatia, Dalmatia, Rama, Servia, Gallicia, Lodomeria, Cumania, Bulgaria) mellett¹² a „szűkebb értelemben vett, tényleges”

⁹ Acsády 1896.

¹⁰ Bél 1735.

¹¹ Bél 1792a, 1792b.

¹² Bél 1792a: 3.

Magyarországot elemezte és írta le.¹³ Bél tudományos irodalmi hivatkozásainak döntő része közjogi, és történeti jellegű volt. A feldolgozásban mindenekelőtt saját korának állapotait mutatta be, de tudatosan történeti és közjogi folyamatba ágyazta azokat. A földrajzi elemzés területi rendjét meghatározta a közjogi, történeti szemléletre támaszkodó államismereti cél.

Szászky-Tomka János (1700–1762) „világleíró” latin nyelvű monográfiája¹⁴ még érdekesebb ebből a szempontból, hiszen a nemzetközi földrajzi feldolgozások nyomán egyeztetnie kellett felfogását Magyarországra vonatkoztatva részben a „nemzetközi tudományossággal”, részben pedig a magyar történeti, közjogi felfogással, állást kellett foglalnia az ország tagolását illetően. A kötet egy fejezetében, de elkülönített részenként tárgyalta Magyarország, Galicia, Lodomeria, Erdély kérdéseit, valamint az Illír Magyarországot.

A magyar nyelvű földrajzi szakirodalom Magyarország képe már megjelenésekor rendkívül fontos szemléleti alapokat rakott le. Szaller György a formálódó nemzeti szellem jegyében fogalmazta meg: „Egész Európában leg-gyönyörűsegebb, s leg-kedvesebb Ország, ha Fekvését, és Termékenységét szemléllyük, Magyar Ország. Leg-alább meg nem írágyli ez más Tartománynak se Egét se Földét; olly kegyes és szelíd az ő Ege, s bő termékeny Földre”.¹⁵ A magyar földrajz történeti szemléletét a kezdetektől a történeti államtér jelentőségének kiemelése jellemezte: „XIV. és XV. Században 9. Országokat kormányzott a, Magyar Kormányshék, t. i. Magyar, Tót és Horvát Országokat, Rámát, Szerviát, Gallitziát, Lodomériát, s a Kun és Bolgár Országot mellyek egygyütt a, közép Időben Nagy Magyar Orzágnak hívatattak”.¹⁶

A „Nagy Magyar Ország” fogalma ettől a definiálástól kezdve később többféle tartalmat kap majd, de van egy közös elemük a későbbi meghatározásoknak, nevezetesen, hogy mindig nagyobb területet öleltek fel, mint a ténylegesen magyar uralom alatt álló területet.

A napóleoni háborúk rövid időre elszakítottak magyar területeket is (Illyria francia tartomány megalakítása 1809–1813), de lényegileg nem strukturálták át az ország területi viszonyait. (1822-ben az elcsatolt területek visszakerültek a Szent Korona uralma alá.)

Az 1825-tel kezdődő reformkor egyszerre vetett fel gazdasági, társadalmi, politikai, nemzetiségi, nyelvhasználati, közlekedési, folyószabályozási stb. kérdéseket, s az országgyűlés felülről próbálta meg az előrehaladást szabályozni.

Az ország történeti és recens struktúrájának a meghatározása minden vonatkozásában jelen volt a reformkori közgondolkodásban, részben a politikai vitákban is. Fényes Elek a feudális korszak végén arról értekezett, hogy Magyarország térfogalma rendkívül bizonytalan, az adatok sok tekintetben ellentmondásosak,

¹³ Bél 1792a: 45–318.

¹⁴ Szászky-Tomka 1777.

¹⁵ Szaller 1796: 2.

¹⁶ Szaller 1796: 4.

mert különböző értelemben használják az ország fogalmát.¹⁷ Legszorosabb értelemben csak az anyaországot értették alatta, szoros értelemben már hozzá sorolták Horvát- és Szlavonorszagokat, s tágas fogalmába már beletartozott Erdély is. Legtágasabb értelemben mindazokat a tartományokat értették Magyarország alatt, melyek hajdan a magyar koronához tartoztak: „Legtágasabb értelemben a magyar birodalmat e következő országok képezik: Magyarország, Dalmatia, Horvátország, Tótország vagy Slavonia, Bosnyákország vagy Ráma, Rácország vagy Servia, Havasal- és felföld vagy Oláh- és Moldvaországok”.¹⁸

Az európai folyamatokba illeszkedő 1848. márciusi forradalom Magyarország esetében a nemzeti függetlenségi és a nemzetiségi kérdést egyszerre vetette fel. Erdély kimondta az uniót Magyarországgal, Horvátország bánja fegyverrel támadt a „központi kormányra”, a nemzetiségek (szerbek, románok, szlovákok) nemzeti gyűléseket tartottak, területi autonómiát követeltek. A kibontakozó szabadságharc időszakában önállósodó ország (a Habsburg-ház trónfosztása, Függetlenségi Nyilatkozat) a két kérdést nem tudta konfliktusok nélkül kezelni.

A szabadságharc leverése után berendezkedő abszolutizmus tudatosan széttagolta az ország struktúráját. Először (1849) a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság jött létre, amely a korabeli megközelítésben a bécsi kormányhoz közvetlenül kapcsolódó etnikai-területi egységként jelent meg. 1850-ben ideiglenesen, majd 1853-ban véglegesen átszervezték az állami és közigazgatási struktúrákat. 1860-ban a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság visszakerült Magyarországhoz. A külső feltételek romlása és a belső kompromisszumok formálódása párhuzamosan alakult.

Az abszolutizmus időszakában az ország területi struktúráinak megismerése, illetve megismertetése tudományos (MTA) és politikai programmá vált. Hunfalvy János számára még lényegi kérdés, hogy mely területek tartoznak a Magyar Birodalomhoz, illetve valójában mekkora az.¹⁹ Áttekintve az államtest közjogi és történeti földrajzi problémáinak korábbi hazai és külföldi irodalmát, nyugtázta, hogy a „Magyarbirodalom” térfogalma történetileg bizonytalanul, sőt eltérő tartalommal jelent meg mind a hazai, mind pedig a nemzetközi földrajzi irodalomban. A birodalom kiterjedésének meghatározásában óriási különbségek voltak. Az eltérések jelentős részben abból származtak, hogy a külföldiek nem minden tekintetben értették a magyar politikai tér tagolódását, s nem ugyanazt értették a „Magyarország a legszorosabb értelemben”, a „Magyar Birodalom Erdély nélkül” és a „Magyar Birodalom Erdéllyel” térbeli kategóriák alatt.

Hunfalvy az 1860-as évekre vonatkozóan kénytelen a „tettleges magyar birodalom” és az „egész birodalom” tekintetében elemezni, hiszen saját korában a történetileg felfogott magyar államtér szétdarabolt volt, mégpedig a központi osztrák kormány érdekeinek megfelelően.

Az 1867-es kiegyezési törvény alapján Ferenc Józsefet „Magyarország és Társországi királyává” koronázták, és kompromisszumos jelleggel szabályozták

¹⁷ Fényes 1847.

¹⁸ Fényes 1847: 3.

¹⁹ Hunfalvy 1863.

a „magyar korona országai és az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok között fennforgó közös érdekű viszonyokat”. Területileg, alkotmányosan, politikailag bonyolult struktúra jött létre.

Az 1868-as magyar–horvát kiegyezési törvény Magyarország és Horvát-, Szlavón- és Dalmátországok közjogi és igazgatási viszonyait rendezte. A törvény kimondta, hogy „Magyarország s Horvát-, Szlavon- és Dalmátország egy és ugyanazon állami közösséget képeznek”. Az államterület egységes, államhatárai csak a magyar államnak vannak, a Magyarország és a társországok közötti határ közigazgatási jellegű. (Horvátország sok tekintetben fejlett területi autonómiával rendelkező társországgá vált.)

A törvény tételesen felsorolta azokat a területeket, melyeket a társországok területéhez tartozónak ismert el. (A gondot az jelentette, hogy Dalmácia ténylegesen osztrák igazgatás alatt álló tartomány volt, ezért olyan kitételek is bekerültek a törvénybe, melyek „Dalmatia tettleges visszacsatolása” utáni következményekkel is számoltak). Magyarország a kiegyezési törvényben lemondott Alsó-Szlavóniáról a horvátok javára, ugyanakkor Fiume ügyében nem sikerült megegyezni, így az ideiglenesen a magyar koronához csatolt „külön test lett”, s ezt a státuszát a dualizmus egész időszakában megtartotta.²⁰

A nemzetiségek (szlovákok, szerbek, románok) bár követelték a területi autonómiát, nem kapták meg. Az anyaországon belül a politikai nemzet vált domináns kategóriává, melynek részét képezték a nemzetiségek is, de azok többsége ezt kevesellte.

Az 1878-as berlini kongresszus után a Monarchia megszálta és pacifikálta Boszniát és Hercegovinát. 1908-ban a két tartományt annektálták a Monarchiába. Az 1910. februári rendelkezésekkel a két tartomány önkormányzatot kapott, s Bosznia és Hercegovina lényegét tekintve osztrák–magyar közös tartomány (condominium) lett. A magyar kormány a tartományokhoz való viszonyt az ország címerében is megjelenítette, amikor 1915-ben a két tartomány címerét beillesztették a magyar állami középcímerbe.

A dualizmus időszaka abból a szempontból érdekes a kárpát-medencei állam-történet szempontjából, hogy a modernizáció, a gazdaság, az infrastruktúra kiépítésének tere egyrészt tágabb volt, mint maga a medence (Osztrák–Magyar Monarchia), másrészt a medence részintegrációként szerepel a modernizáció korszakában (történeti Magyarország).

A dualista korszak utolsó harmadában már nyílt elszakadási, elszakítási törekvések bontakoztak ki a Monarchián és a történelmi Magyarországon belül. A térképek a „nemzetiségi izgatás” eszközeivé váltak. Új határok jelentek meg a különböző országok tudományos és politikai irodalmában.²¹

A 20. század kezdetétől a század közepéig terjedően az ország közjogi struktúrája, területi nagysága, közigazgatása többször és alapvetően átrendeződött.

²⁰ Havass 1909; Cholnoky 1911, 1914, 1920; Cholnoky (szerk.) 1920; Hajdú 1995a, 1995b, 1996.

²¹ Wittmann 1918; Olay 1930; Edelenyi-Szabó 1926.

A közigazgatási területszervezés az államhatároktól függően alakult a gyors változások időszakában (2. táblázat).

A magyar politikai földrajz nem volt Monarchia-párti.²² A dualista politikai struktúra trialistává átalakításának lehetőségei kiváltották a magyar földrajztudomány reagálását is.²³ Havass Rezső történeti és földrajzi szempontból egyaránt elutasította a Monarchia területi és hatalmi struktúrájának átalakítását. Havass számára Magyarország pozíciójának Monarchián belüli erősítése volt a cél, nem új versenytársak legitimálása.

2. táblázat

A magyar állam területének és közigazgatási felosztásának változásai, 1900–1947

Terület	Év	Terület (km ²)	Jelenlevő népesség	Megyék száma	Járások száma
Magyar Birodalom	1900		19 254 559	71	484
(Magyarország és Horvát-Szlavonország)		325 411			
	1918		20 886 487	71	513
A trianoni Magyarországnak (a Pozsonyi hídfővel)	1920		7 990 202	34	163
	1930	93 073	8 688 319	25	154
	1938	105 000	10 382 014	31	172
Az ú.n. megnagyobbodott Magyarországnak	1939	117 061	11 076 036	34	184
	1940	160 165	13 653 296	44	246
	1941	171 640	14 683 323	44	264
Magyarországnak (a Pozsonyi hídfő nélkül)	1947	93 011	9 316 613	25	150

Forrás: Hajdú 2005.

Prinz Gyula még a világháború kitörése előtt megjelent *Magyarország földrajza* című földrajzi monográfiájában sajátosan fogalmazza meg az Osztrák–Magyar Monarchia földrajzi struktúráját: „A magyar birodalom és az osztrák birodalomnak uralkodója egy, ennélfogva e két birodalom együttesen alkotja a Magyar–Osztrák monarchiát. A monarchia két állama szövetkezett közös védelemre és az idegen államokkal szemben közös fellépésre, s így földrajzi értelemben szövetséges államok. A Magyar–Osztrák monarchia az egyetlen állami szövetség, melynek államai gazdaságilag és nemzetileg különbözőek”.²⁴

A magyar államtér Prinz számára is bonyolult belső struktúrával bírt. („A magyar birodalom ma a birodalom törzséből, Fiume a törzshöz csatolt külön testből és Horvát-Szlavonországnak társországokból áll. Jogilag társországa Dalmácia

²² Prinz 1914, 1942, 1943.

²³ Havass 1909.

²⁴ Prinz 1914: 159.

is, e tartomány azonban tényleg az osztrák állam tartozéka. A magyar és az osztrák államok közös társországa Bosznia-Hercegovina”.²⁵) Nemcsak közjogi, de földrajzi szempontból is sok negatív elemet talált Prinz ebben a területi komplexumban. Szerinte a kérdés megoldása érdekében a Monarchia fővárosát Bécsből át kell helyezni Budapestre, s a közös állam nevét is „Magyar–Osztrák Monarchia” névre kell változtatni.

Az I. világháború előtt és különösen alatta Magyarországon, illetve a magyar földrajztudományban is megjelentek területszerzést célzó elképzelések, javaslatok. Nem tekinthető igazán szerencsésnek, hogy a Románia felett aratott 1916-os katonai győzelem után sor került a kárpáti határ „kiigazítására”, melynek során 3772 km² terület, 42 falu 22915 fővel került Magyarországhoz.

A Magyar Földrajzi Társaság által évtizedig sürgetett országismertető mű az I. világháború végén jelent meg, így eredeti célját, nevezetesen a külföld objektív tájékoztatását, már nem érthette el.²⁶ (A monográfia a teljes magyar politikai térről kívánt áttekintést adni, mégpedig a korabeli magyar közjogi felfogásnak megfelelően. A Magyar Korona Országait három egységbe (Anyország és Fiume, a Társországok, Bosznia és Hercegovina) sorolva dolgozták fel. A részletes elemzésben különbséget tettek a Társországok között: Horvát-Szlavonország csatolt, Dalmátország pedig mint nem csatolt társország került feldolgozásra.

A SZÉTSZABDALT MEDENCE ÁLLAMFEJLŐDÉSE

1918 után hosszú új korszak kezdődött a Kárpát-medence államtörténetében. Kezdetben a bizonytalanságok, majd a trianoni békeszerződés után a széttagozás vált meghatározóvá. A területi kérdések körüli tudományos és politikai viták sohasem voltak olyan élesek, mint a két világháború között. A világháború alatt újrendeződtek a medence államhatárai, hogy majd 1945 után új állami szereplőkkel gazdagodjanak.

A szétesés bizonytalansága (1918–1920)

1918 őszére minden háborús szereplő számára világossá vált, hogy a központi hatalmak elveszítették a háborút. A Monarchia nem tudott elszakadni Németországtól, a háborús vereség a Monarchiát rántotta a szakadékba. A Monarchia népei egymás után mondták ki szuverenitásukat, 1918 októberében Magyarország is szuverén országgá minősítette magát.²⁷

A tényleges területi uralom, és a nyilatkozatokban foglalt területi struktúrák a legkritikább esetben fedték egymást. A nagyhatalmak óriási lehetőséget kaptak

²⁵ Prinz 1914: 168.

²⁶ Lóczy Lóczy 1918.

²⁷ Teleki 1923; Palotás 1990.

a területi struktúra formálásában a békekonferencián és azon kívül is.²⁸ A fegyverszünetről a békeszerződésig hosszú, bonyolult, s részben nagyon véres út vezetett.

A Magyar Földrajzi Társaság 1918-as „Szózata”²⁹ már visszafogottabb a politikai tér meghatározásakor, már csak az Anyaország, Fiume és Horvát-Szlavonországok jelennek meg egységként és megőrzendő politikai térként.

A háborús vereség „előszelekor” Teleki Pál által létrehozott Békeelőkészítő Iroda megkezdte a béketárgyalásokra való felkészülést. Az iroda tevékenységének lett a következménye a történeti Magyarország gazdasági, társadalmi, politikai struktúráit szemléltető atlasz³⁰ és az ország első modern gazdaságföldrajzi monográfiája.³¹

Sem a polgári demokratikus forradalom, sem pedig az 1919-es évben rövid időre hatalomra jutó proletárdiktatúra nem volt képes az ország területi integritását megvédeni, bár a Tanácsköztársaság 1919 tavaszán még katonai és politikai sikereket ért el a Felvidéken (létrehozta a Szlovák Tanácsköztársaságot), de végül is a túlerő és a hatalmi politika győzött a rövid bizonytalan periódus után.

Nemzetközileg legitimált struktúra, területi revíziós politika (1920–1938)

A trianoni szerződés 1920. június 4-én véglegesítette és nemzetközi jogilag garantálta a felszabdalt történeti Magyarország új határait (2. ábra, 3. táblázat).

A magyar állam és a magyar etnikum szállásterülete szétदारabolódott a szomszédos államok között, Magyarország medence-országból medence-feneki országgá vált. Az utódállamok területileg, hatalmileg részévé váltak a Kárpát-medence területének, elsődleges céljuk a megszerzett területek megőrzése, nemzetközi (Nemzetek Szövetsége) és többoldalú garanciákkal (kis-antant) történő körbeábrázása volt. 1923-ban az új szomszédosági környezetben Magyarország szinte kiszolgáltatottan állt (4. táblázat).

A magyar földrajztudomány rendkívül kényes és tragikus helyzetbe került. Teleki Pál 1921-ben már úgy tekintett az országra, hogy Horvát-, Szlavónország „leválását” elismerte, s csak az anyaország területét osztotta fel – már annak szétदारabolása után – új közigazgatási egységekre.³²

Fodor kiindulópontja a teljes két világháború közötti magyar földrajztudomány alapállását és térszemléletét meghatározta azzal, hogy megfogalmazta: „Könyvem egész fonalán mindvégig a csonkítatlan Magyarországgal foglalkozom... Csonkamagyarország gazdasági földrajzának megírása önmagában való ellentmondás”.³³

²⁸ Ormos 1983.

²⁹ n. n. 1918.

³⁰ Edvi Illés–Halász 1921; Halász 1928, 1936.

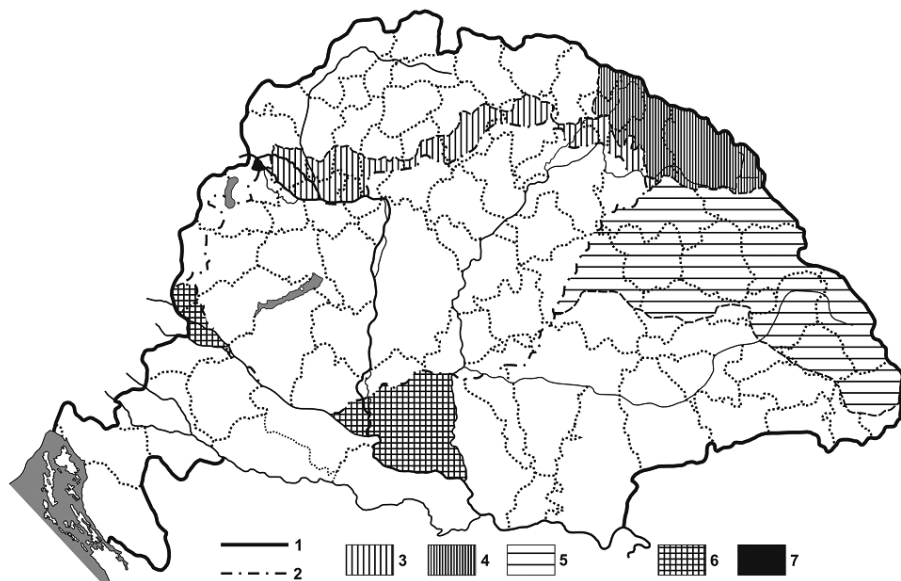
³¹ Fodor 1924, 1926, 1928, 1937.

³² Teleki 1923, é. n. [1934], 1936, 1937

³³ Fodor 1924: 9.

2. ábra

Magyarország államhatárainak változásai a 20. században

Forrás: Saját szerkesztés.

1: történelmi országhatár; 2: 1921. és 1947 utáni országhatár; 3: 1938. évi területgyarapodás; 4: 1939. évi területgyarapodás; 5: 1940. évi területgyarapodás; 6: 1941. évi területgyarapodás; 7: 1947. évi csökkenés

3. táblázat

*A Magyar Birodalom feldarabolása a környező államok között,
a trianoni békeszerződés szerint*

Az 1910. évi népszámlálás alapján

Ország	Terület		Lélekszám	
	(km ²)	(%)	(fő)	(%)
Románia	102813	31,6	5237911	25,1
Sz.H.Sz. Királyság	63370	19,5	4149840	19,9
Csehszlovákia	61646	18,9	3516815	16,8
Ausztria	4020	1,2	292631	1,4
Lengyelország	589	0,2	24880	0,1
Olaszország	21	0,0008	49806	0,2
Összes elszakított	23459	71,4	13271353	63,5
Magyarországnak megmaradt	92952	28,6	7615134	36,5
Magyar Birodalom	325411	100,0	20886487	100,0

Forrás: Az 1920. évi Népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása. KSH Budapest, 1929.

4. táblázat

Magyarország és szomszédai, 1923

Ország	Terület (km ²)	Népesség (millió fő)	Népsűrűség (fő/km ²)	Magyarok száma (millió fő)
Magyarország	93 010	8,5	92	7,147
Ausztria	83 833	6,5	78	0,0104
Csehszlovákia	140 394	13,6	97	0,702
Románia	294 967	16,2	55	1,481
Jugoszlávia	248 987	11,9	48	0,457

Forrás: Bátky-Kogutowicz 1921, 1925 alapján saját szerkesztés.

Prinz Gyula szakítani kíván mind a történeti, mind pedig a politikai uralmi területekkel, s a magyarság hazáját kívánja meghatározni: „...a kiszabott terület, amelyről ez a mű szól, nem politikai uralmi terület, nem történelmi regnum és nem politikai törekvés eszményi országa”, hanem „...hideg tárgyilagossággal csak egy földrajzi országot kutatunk, a magyarság földjének országát... [...] Az összes, mindenfajta határvonalak szintéziséből merítjük ki egy természeti tájegység határvonalát, azután pedig bemutatjuk, hogy meddig ér benne a magyarság, meddig töltötte azt ki és meddig alakította ki magyar földde”.³⁴

Cholnoky Jenő folyamatosan világossá tette álláspontját: „Az egész könyvön végig »hazánk« elnevezéssel illetem a történelmi Magyarországot. Nem ismerjük el a megcsonkítás jogosultságát és észszerűségét, s kétségtelennek tartjuk, hogy az ezeréves Magyar-Birodalom előbb-utóbb ismét helyre fog állni, mert ezt a földrajz kérérlhetetlen törvényei követelik”.³⁵

Prinz később világos különbséget tett az ország és az állam, az országhatár és az államhatár között: „Az ország természetes területegységet, az államterület ellenben adott időpontban való uralmi terület egységet jelent... [...] A magyar országhatár, a természetes magyarországi területegység határa... [...], az államhatár pedig az éppen aktuális 1942-es államterület határa.”³⁶

Az ideiglenes, részleges újjárendezés, részbeni nagyhatalmi garanciákkal

1938 márciusában Németország bekebelezte Ausztriát (Anschluss), ezzel különösen Burgenland birtoklása révén a Kárpát-medence közvetlen, nagyhatalmi szereplőjévé vált. Ettől az időszaktól kezdve lényegileg befolyásolta a térségen belüli gazdasági, politikai, katonai változásokat.

³⁴ Prinz–Teleki–Cholnoky é. n.: I/10.

³⁵ Cholnoky é. n. [1937]: 7.

³⁶ Prinz 1942: 15.

1938–1941 között Magyarország számára minden év új területgyarapodást hozott. 1938-ban az I. bécsi döntéssel a Felvidék déli, döntően magyarok által lakott része került vissza, (az új államhatár jelentős mértékben nyelvi, etnikai határ is volt), 1939-ben önálló katonai akcióval Kárpátalja területe, mellyel az ország ismét soknemzetiségűvé vált, s a rutén népesség területileg szinte homogén szállásterülettel rendelkezett a Kárpátokban és közvetlen előterében. 1940-ben a II. bécsi döntéssel Észak-Erdély került magyar fennhatóság alá, mely nagyrészt etnikai határ volt, de mellyel ismét jelentős nemzetiségi tömegek kerültek az ország új határai közé. 1941-ben Jugoszlávia formális felbomlása után a délvidéki területek visszacsatolására került sor, mely ismét nagy számban eredményezett nemzetiségi lakosságot.

1938–1941 között minden évben változott így az ország területe, népességszáma, közigazgatási struktúrája stb. Egészében véve a Kárpát-medencén belül szinte „mozgó határok” alakultak ki, a folyamatokat Németország mozgatta első sorban.

A területváltozásoknak csak részleges nagyhatalmi garanciái voltak, az érintett utódállamok is csak fogcsikorgatva fogadták el a határok változását. Mindenki számára világos volt, hogy a világháború kimenetele fogja eldöntetni a határok sorsát.

A „lebegés” bizonytalanságai (1944–1947)

Magyarország megpróbált kilépni a világháborús szövetségi rendszerből, de ez a „kiugrási kísérlet” nem sikerült. Az ország ismét a vesztesek oldalán fejezte be a világháborút. Nem csak Magyarország, de szomszédjai közül Románia, a független Szlovákia is a vesztesek oldalán állt valójában.

A szovjet csapatok szállták meg (szabadították fel) a Kárpát-medence nagy részét. Alapvetően a sztálini területszerző, imperialisztikus politika érvényesült a térségben.

Kárpátalja kétoldalú csehszlovák–szovjet megállapodás, illetve „népszavazás” eredményeként a Szovjetunióhoz került, Észak-Erdélyben a szovjetek katonai közigazgatást vezettek be, rövid ideig bizonytalan volt a terület további sorsa. Jugoszlávia újraszervezte és újradefiniálta önmagát. Ausztria négyhatalmi megszállás alá került, a Magyarországgal szomszédos területeken szovjet megszállás volt.

A béketárgyalások előtt elvileg és gyakorlatilag is sok vitatott terület volt Közép-Európában.³⁷ Magyarország csak nagyon óvatosan, s elsősorban Románia irányában vetette fel a határmódosítás lehetőségeit. (A szláv államok felé nem tett törekvéseket érdemben a határok módosítására.)

³⁷ Bulla–Mendöl 1947; Radisics 1946; Rónai 1945, 1947; Kollányi 1991; Nagy 1993; Fodor 1948.

1947 februárjában a párizsi békeszerződés végül a trianoni határokat rögzítette, azzal, hogy Pozsony „védelme” érdekében a pozsonyi hídfő három községét Csehszlovákiához csatolta.

A széttagolt Kárpát-medence a megosztott Európában

1947–1991 között a Kárpát-medence állami feldaraboltsága „befagyott”. A térségben jelen voltak a „rendes szocialista országok” (Szovjetunió, Csehszlovákia, Románia), az el nem kötelezett Jugoszlávia (melynek megítélése a korszakban széles ellentétek között ingadozott), valamint a megszállt, majd 1955 után önállóvá, és semlegessé váló Ausztria.

A hidegháború kezdeti időszakában a megosztottság szinte a hermetikus elzárás viszonyaihoz vezetett. Valójában két „vasfüggöny” ereszkedett le, egy nyugat felé, s egy a Szovjetunió felé, mely a lakosságközi kapcsolatépítések és mozgások tekintetében volt „csak” vasfüggöny, az ideológia, az anyag és a katonai erők mozgása szempontjából „nyitott határ” volt. Alig volt „magánjellegű” személyforgalom az államhatárokon keresztül.

A II. világháború után kialakult új szomszédsági környezet (5. táblázat) meghatározó eleme az volt, hogy a Szovjetunió „belépett a Kárpát-medencébe”, a szomszédok közül Csehszlovákia, Románia „a béketábor” tagja lett, Ausztria 1955 után semleges tőkés szomszédává vált, míg Jugoszlávia „el nem kötelezett” szocialista szomszéd lett.

5. táblázat

Magyarország és szomszédai, 1950

Ország	Terület (ezer km ²)	Népesség (millió fő)	Népsűrűség (fő/km ²)
Magyarország	93,0	8,5	92
Ausztria	83,8	7	83
Csehszlovákia	127,8	13,2	103
Románia	237,5	17,5	74
Jugoszlávia	255,4	17,8	70
Szovjetunió	22403,0	200,2	9

Az 1960-as évek elejétől kezdve fokozatosan oldódtak a görcsök, de a kapcsolatok normalizálása csak rendkívül lassan haladt. A nyitásban jelentős szerepet játszott Magyarország. A „piros útlevél” (szocialista) bevezetésével a magyarok viszonylag szabadon utazhattak a térségben. Önmagában az útlevél nem volt érvényes a Szovjetunióra és Jugoszláviára. (Természetesen Ausztriára sem.)

A Kárpát-medence új államai 1991 után

Az államszocialista rendszerek összeomlása alapvető belső társadalmi, gazdasági, politikai struktúráváltozásokhoz vezetett. Jugoszlávia szétválási folyamatai 1991 nyarától felgyorsultak, Horvátország, Szlovénia függetlenné vált, s függetlenségét fokozatosan ismerte el a nemzetközi közösség. A volt egységes Jugoszlávia helyén egyszerre három új szomszédállamunk keletkezett, melyek eltérő módon voltak érdekelték, de mindannyian érintettek voltak a Kárpát-medencében.

A Szovjetunió 1991 karácsonyán formálisan „önfeloszlátást” hajtott végre, változatlan államhatárok mellett, a független Ukrajna vált északkeleti szomszédunkká.

1993. január 1-jén Csehszlovákia „bársonyosan szétvált”, új északi szomszédunk a független Szlovákia lett. A szomszédsági környezetben a szomszédos országok fővárosaiból némileg sajátosan látják a magyar határt, eltérő az egyes országok medencén belüli érdekeltsége, érintettsége.

1995-ben Ausztria az Európai Unió tagjává vált, így új integrációs nagytér jelent meg a Kárpát-medencében. Magyarország, Szlovákia, Szlovénia 2004 májusában vált az EU tagjává, Románia pedig 2007-ben. (A többi ország csatlakozásának időpontja kérdéses.) A medence így ismét erőteljesen megosztott (EU – nem EU), de folyamataiban egyre inkább meghatározóvá válik az EU.

Magyarország államhatárai mindegyik szomszédos ország számára jelentőséggel bírnak (3. ábra), de sok tekintetben más jelentenek a határokon átnyúló együttműködést illetően. 2007. december 21-étől a schengeni határok életbe lépésével Szlovénia, Ausztria, Szlovákia felé megszűnt a határellenőrzés, Románia felé megmaradt, de belső határként enyhült, míg a kívülmaradók (Horvátország, Szerbia, Ukrajna) irányába erősödnek a határellenőrzési funkciók.

Valójában Magyarország kárpát-medencei érintettsége, érdekeltsége a legerősebb, az ország medence-feneki, alvízi egység. Szlovákia egész területe úgyszintén a Kárpát-medencén belül fekszik, de területének nagyobb része felvízi jellegű. A többi ország (Ausztria, Ukrajna, Románia, Szerbia, Horvátország, Szlovénia) medencén belül eltérő nagyságrendű (ezek közül Romániában a legjelentősebb), de mindegyik érintett a medencén belüli együttműködések építésében.

* * *

A Kárpát-medence politikai térszerveződési folyamatai a kezdetektől rendkívül összetett módon alakultak. A 895-tel kezdődő „magyar korszak” is több, lényegi különbségeket mutató időszakra tagolódik. Magyarország térfogalma és a mindenkori magyar állam által uralt államterület történetileg alakult ki és fejlődött, a változás és a stabilitás korszakokként sajátosan jelent meg az elmúlt több mint 1100 évben. A kezdetektől kialakult a térrel való azonosulás azon tudata, hogy a honfoglalás időszakában, illetve folyamatában megszerzett „eredeti” terület, majd ehhez viszonyítva a további „hódítás jogán” szerzett terület társult.

3. ábra

Állambatárok és fővárosi „látószögek Magyarország szomszédsági környezetében, 2006

Forrás: Hajdú Z. (szerk.) 2006.

1526-ig a Magyar Királyság környezetének egyenrangú hatalma, a belső folyamatoktól, trónviszályoktól, felkelésektől, uralkodóház-váltásoktól stb. függően esetenként gyengébb, többségében azonban a legtöbb stratégiai irányban erősebb, mely képes volt meghatározott érdekeit érvényesíteni. A magyar politikai vezetés nem a szűkebb értelemben vett Kárpát-medence területében gondolkodott, hanem folyamatosan kísérleteket tett arra, hogy annál szélesebb uralmi területet hozzon létre.

A magyar állam és népesség történetének „életrajzának” egyik tragédiája, hogy sem az északkeleti (mongol), sem pedig a délkeleti stratégiai irányból jelentkező rövid, illetve hosszú távú világhatalmi kihívásnak, a török hódításnak nem tudott ellenállni. Nemcsak vereséget szenved, s korábbi hatalmi alapállása megszűnt, hanem területe is felosztottá, világhatalmi ütközőzónává alakult.

A török elleni felszabadító háborúk után az ország beilleszkedett a Habsburg-ház európai hatalmi terébe, de ez a beilleszkedés nem mindenki számára vált elfogadottá és elfogadhatóvá. A közjogi vitákon túl ezt jelezték a nemzeti-függetlenségi felkelések, s köztük kitüntetetten a Rákóczi- és az 1849-es szabadságharc.

Az I. világháborús vereség után történeti területének maradványain függetlenné váló Magyarország nem tudott igazán örülni a teljes szuverenitás kivívásának, hiszen az együtt járt korábbi részben valós, részben pedig vélelmezett hatalmi állásának eltűnésével. A trianoni békeszerződés szétdarabolta

a Kárpát-medencébe épülő történeti Magyarországot, mely medence országból medence-feneki országgá vált. A szomszédos országok és hatalmi központjaik (Bécs, Prága, Bukarest, Belgrád) elsősorban saját medencebeli területük fejlesztésében voltak érdekeltek, Magyarország alvízi országgként az egész medence problémáját is szíven viselte.

A II. világháború előtt és alatt a medencében új államterületi rend jött létre, mely a rövid idő alatt nem tudott igazán szervessé válni. 1945 után új hatalom, a Szovjetunió is megjelent a medence északkeleti szögletében. Moszkva elsősorban kapcsolattartó és felvonulási terepként tekintett a Kárpátaljára (számukra a Kárpátokon Túli Területekre).

1991-től Jugoszlávia, a Szovjetunió, majd 1993-ban Csehszlovákia szétesése hozott újabb fordulatot a medence államföldrajzi képében.

Az Európai Unió a térség meghatározó szereplőjévé vált, így a medence jelentős részben egy nagyobb kooperációs térbe került. Magyarország államhatárainak minden szakaszán egy, de leginkább több eurorégiós szerveződés él, amelyek fokozatosan elvezethetnek egy új Kárpát-medencei egységhez.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Acsády Ignác (szerk.) 1896: *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában, 1720–21.* (Magyar Statisztikai Közlmények, Új Folyam, XII.) Budapest.
- Bajza József 1925: *A magyar–horvát unió felbomlása.* Franklin-társulat, Budapest.
- Baráth Tibor 1943: *Az országépítés filozófiája a Kárpát-medencében.* Nagy Jenő és Fia, Kolozsvár.
- Bátky Zsigmond – Kogutowicz Károly (szerk.) 1921: *Kogutowicz zsebatlasza az 1922. évre.* Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztálya, Budapest.
- Bátky Zsigmond – Kogutowicz Károly (szerk.) 1925: *Kogutowicz zsebatlasza az 1926. évre.* Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztálya, Budapest.
- Bél Mátyás 1735: *Notitia Hungariae novae historico geographica.* Vienna.
- Bél Mátyás 1792a: *Compendium Hungariae Geographicum.* Landerer, Pozsony, Pest (4. kiadás)
- Bél Mátyás 1792b: *Compendium regnorum Slavoniae, Croatiae, Dalmatiae, Galliciae, et Lodomeriae, magnique principatus Transilvaniae Geographicum.* Landerer, Pozsony, Kassa.
- Bulla Béla – Mendöl Tibor 1947: *A Kárpát-medence földrajza.* Egyetemi nyomda, Budapest.
- Cholnoky Jenő (szerk.) 1920: *A magyar béketárgyalások, I–III.* M. Kir. Külügyminisztérium, Budapest.
- Cholnoky Jenő 1911: A tartós államalakulásokról. *Magyar Figyelő* 1. 71–76.
- Cholnoky Jenő 1914: Magyarország természetes déli határa. *Magyar Figyelő* 4. 432–437.
- Cholnoky Jenő 1920: Magyarország területének épsége tudományos földrajzi szempontból. *Új Magyar Szemle* 3. 285–293.

- Cholnoky Jenő é.n. [1937]: *Magyarország földrajza. A Föld és élete*. Franklin-társulat, Budapest.
- Cholnoky Jenő é. n./a: *Hazánk és népünk egy ezredéven át. (A magyarság hajdan és most.)* Somló Béla Könyvkiadó, Budapest.
- Cholnoky Jenő é. n./b: *A Kárpátoktól az Aldunáig. (Nagy-Magyarország írásban és képben.)* Somló Béla Könyvkiadó, Budapest.
- Czirbusz Géza 1902: *Magyarország a XX. század elején*. Polatsek, Temesvár.
- Czirbusz Géza 1919: *Antropo-geographia, III. Geopolitika*. Franklin-társulat, Budapest.
- Eckhart Ferenc 1941: *A szentkorona-eszme története*. MTA, Budapest.
- Edelényi-Szabó Dénes 1928: Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. *Magyar Statisztikai Szemle* 6. 648–714.
- Edvi Illés Aladár – Halász Albert 1921: *Magyarország gazdasági térképeiben*. Pallasz Nyomda, Budapest. (6. kiadás.)
- Fényes Elek 1847: *Magyarország leírása*. Beimel, Pest.
- Fodor Ferenc 1924: *Magyarország gazdasági földrajza*. Franklin Társulat, Budapest.
- Fodor Ferenc 1926: *A szülőföld- és honismeret könyve*. A Magyar Népművelés Könyvei, Budapest.
- Fodor Ferenc 1928: A trianoni békeszerződés földrajzi megvilágításban. In: *Igazságot Magyarországnak*. Magyar Külügyi Társaság, Budapest, 347–386.
- Fodor Ferenc 1937: *Magyar föld, magyar élet*. Szent István Társulat kiadása, Budapest.
- Fodor Ferenc 1948: *A magyar lét földrajza*. MTA Könyvtár Budapest, Kézirattár. I. kötet szöveges rész, II. kötet ábrák.
- Hajdú Zoltán 1995a: A magyar államtér változásainak történeti és politikai földrajzi szemlélete a magyar földrajztudományban 1948-ig. *Tér és Társadalom* 3–4. 111–132.
- Hajdú Zoltán 1995/b: Geopolitical restructuring of East-Central Europe: Hungary as an example. In: Tykkylainen, M. (szerk.): *Local and Regional Development During the 1990's Transition in Eastern Europe*. 5–18.
- Hajdú Zoltán 1996: Az „államtáj” és a „tájállam” problematikája a magyar földrajztudományban 1948-ig. *Földrajzi Közlemények* (XLIV.) 137–150.
- Halász Albert 1928: *New Central Europe in economic maps*. Gergely Bookseller, Budapest.
- Halász Albert 1936: *Középeurópai államok. Európa – Európa. I.* A szerző kiadása, Budapest.
- Havass Rezső 1909: A trianoni államterület földrajzi szempontból. *Földrajzi Közlemények* 9. 380–390.
- Herczegh Géza 1987: *Magyarország külpolitikája (896–1919)*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Hunfalvy János 1863: *A Magyar Birodalom természeti viszonyainak leírása. I.* Magyar Tudományos Akadémia, Pest.
- Kalmár Gusztáv é. n.: *Magyar geopolitika*. Stádium, Budapest.
- Kollányi Károly 1991: *A Kárpát-medence Európában*. HungAvia – Kráter, Budapest.
- Kring Miklós 1934: A magyar államhatár kialakulásáról. In: *A bécsi gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. IV.* Budapest, 3–26.

- Lóczy Lóczy Lajos (szerk.) 1918: *A Magyar Szent Korona Országainak földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása*. Magyar Földrajzi Társaság kiadása – Kilián Frigyes utóda, Budapest.
- Miskolczi Gyula 1923: *Magyarország az Anjouk korában*. Szent István Társulat, Budapest.
- n. n. 1918: A Magyar Földrajzi Társaság Szózata a világ Földrajzi Társaságaihoz. *Földrajzi Közlemények* 7–9. 289–320.
- Nagy László 1993: *Magyarország Európában. (A honfoglalástól a közelmúltig)*. Honffy Kiadó, Budapest.
- Oláh Miklós 1985 [1530]: *Hungaria*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Olay Ferenc 1930: *Csonka-Magyarország határaitól*. Franklin-társulat, Budapest.
- Ormos Mária 1983: *Padovától Trianonig*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Palotás Zoltán 1990: *A trianoni határok*. Interedition, Budapest.
- Prinz Gyula 1914: *Magyarország földrajza. A magyar föld és életjelenségeinek oknyomozó leírása*. Magyar Földrajzi Társaság Rt., Budapest.
- Prinz Gyula 1942: *Magyarország földrajza*. Renaissance Könyvkiadó, Budapest.
- Prinz Gyula 1943: *Hat világrész földrajza*. Renaissance Könyvkiadó, Budapest.
- Prinz Gyula – Teleki Pál – Cholnoky Jenő é. n. [1937]: *Magyar föld, magyar faj. Magyar Földrajz. I–III*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Radisics Elemér (szerk.) 1946: *A Dunatáj. I–III*. Gergely Rt., Budapest.
- Rónai András (szerk.) 1945: *Közép-Európa atlasza*. Államtudományi Intézet, Budapest–Balatonfüred.
- Rónai András 1947: Területi problémák Közép-Európában. In: *Magyar Földrajzi Zsebkönyv* 65–85.
- Szabó Pál Zoltán 1945: Horvátország és mai részei a magyar történelemben. In: *Földrajzi Zsebkönyv*. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest, 210–233.
- Szaller György 1796: *Magyarország földleírásának rövid foglalattya egygy hozzá tartozandó ujonnan rajzolt mappával egygyütt*. Schauff János, Pozsony.
- Szászky Tomka János 1777: *Introductio orbis antiqui et geographiam*. Landerer, Pozsony–Kassa.
- Székfü Gyula 1917: *A magyar állam életrajza*. Budapest.
- Teleki Pál é. n. [1934]: *Európáról és Magyarországról*. Budapest.
- Teleki Pál 1923: *The evolution of Hungary and its place in European history*. The McMillan Company, New York.
- Teleki Pál 1936: *A gazdasági élet földrajzi alapjai. I–II*. Centrum, Budapest.
- Teleki Pál 1937: A tájfogalom jelentőségéről. *Budapesti Szemle* 129–141.
- Tomcsányi Mór 1942: *Magyarország közjoga*. Kir. Magy. Egyetemi Nyomda, Budapest. (4. kiadás.)
- Wittmann Endre 1918: *A nemzetiségek önrendelkezési jogának multja és jövője*. Franklin-társulat, Budapest.